České země v letech 1705–1792

Věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků

Roman Vondra

LIBRI

Barokní sousoší na mostě v městě Kladsko připomene jak pražský Karlův most, tak ztrátu tohoto území a většiny Slezska v polovině 18. století

Roman Vondra

České země v letech 1705–1792

Věk absolutismu, osvícenství, paruk a tříhrohých klobouků

Nakladatelství Libri
Praha 2010

© Roman Vondra, 2010
Photos © Roman Vondra, František Honzák, 2010
Illustrations © archivy Milana Hlavačky, Zdeňka Petráně, Libri a citovaná literatura, 2010
© Libri, 2010
Odborní recenzenti: prof. Milan Hlavačka a prof. Robert Kvaček

ISBN 978-80-7277-448-7

Obsah

Předmluva 9

I. Politický vývoj českých zemí v rámci habsburské monarchie v letech 1705–1792 17
Výchozí stav 17
Mezinárodní souvislosti počátku 18. století. Habsburkové a války o dědictví španělské 23
Vnitřní vývoj v českých zemích a v habsburské monarchii na počátku 18. století. Smrt Leopolda I. a Josef I. (1705–1711) 32
Nástup Karla VI. a počátky jeho vlády 40
České země ve 20. letech 18. století 48
Starosti a obavy posledního Habsburka po meči – 20. a 30. léta .. 53
Války 30. let a vrchol diplomatického úsilí Karla VI. 57
České země ve 30. letech 18. století 60
Závěr vlády a smrt císaře Karla VI. 62
Nástup Marie Terezie a zhroucení garancí pragmatické sankce .. 64
Války o dědictví rakouské (1740–1748) 66
Chvíle vydechnutí a první vlna tereziánských reforem (1748–1756) 78
Sedmiletá válka (1756–1763) 86
Druhá vlna tereziánských reforem (50. a 60. léta) 94
Politický vývoj na sklonku vlády Marie Terezie (1763–1780) 97
Josef II. v éře své samostatné vlády (1780–1790) 114
Vláda císaře Leopolda II. (1790–1792) 131

II. Hospodářský vývoj českých zemí a habsburské monarchie v 18. století 141
Hospodářské teorie 17. a 18. století a jejich uplatnění ve střední Evropě 141
Měna a oběživo od poloviny 17. do poloviny 18. století 150
Tereziánská měnová reforma, konvenční měna a bankocetle 157

Dvorské a zemské ekonomické orgány a jejich reformní proměny ... 162
Agrární a poddanská otázka v 18. století ... 167
Sociální skladba českých zemí v 18. století ... 178

III. Kultura a vzdělanost v českých zemích a v habsburské monarchii v 18. století ... 205
Osvícenství – jeho charakteristika, kořeny a šíření ... 205
Osvícenství v českých zemích ... 212
Osvícenci na vídeňském dvoře ... 223
Svobodní zednáři ... 225
Duchcovská léta starého dobrodruha, literáta a fantasty ... 231
Reformy vysokého školství a Učená společnost ... 235
Pietismus – religiózní protipól osvícenského pohledu na svět ... 240
Počátky českého národního obrození ... 242

IV. Umění a kultura v českých zemích v 18. století ... 256
Krásná literatura a divadlo na počátku národního obrození ... 256
Výtvarné umění a architektura 18. století ... 259
Malířství ... 260
Sochařství a plastika ... 265
Architektura ... 269
Česká hudba 18. století ... 279

V. Každodennost v 18. století ... 289
Život šlechty ... 289
Život ve městech ... 300
Život na venkově ... 302
Svátky liturgického roku a jejich vliv na každodenní život křesťanů v 18. století ... 305
Židé mezi pronásledováním a tolerancí ... 310
Nástup agrární a průmyslové revoluce a jejich vliv na každodenní život obyvatelstva ... 317
Móda v 18. století ... 320
Zbraň – nezbytný průvodce životem v 18. století ... 323
Raně novověká revoluce ve vojenství ... 326
Armáda habsburské monarchie ve druhé polovině 17. a v 18. století ... 328
Lovectví a myslivost ... 338

Nemoci a úmrtnost v 18. století 340
Čarodějnické procesy – ostuda barokní éry 344
Závěr 348
Seznam literatury 349
Domácí a překladová literatura 349
Výběr z cizojazyčné literatury 353
Tabulky 355
Jmenný rejstřík 362

Barokní portál piaristické koleje v Litomyšli

Předmluva

Zpravidla si to ani neuvědomujeme, ale každý z nás se rodí do předem daného prostředí, které je výsledkem dlouhého historického vývoje a působení řady generací našich předků i starších současníků. Již odmalička tak spolu s výchovou a základním vzděláním přejímáme řadu indoktrinací, které jsou dány například již tím, že nám učitel ve škole podává informace o historii takovým způsobem, jaký si společnost v dobovém kontextu žádá. V tomto ohledu jsou bezesporu šťastnější jedinci, kteří vyrůstali v poměrech demokratických. Ovšem ani tehdy se člověk nevyhne tomu, že mu jsou v rámci snah o didakticko-pedagogické zjednodušení výkladu informace předávány s mnohdy až zavádějící interpretací danou tím, že se ve výkladu má zdůrazňovat to, co předznamenává budoucí vývoj, a pomíjet to, co jako zdánlivě přežilé posléze vývoj odklidil do propadliště dějin.

V moderních českých dějinách se režimy v našich končinách střídaly často a ne vždy šlo o režimy demokratické. Ve 20. století hned několik generací muselo vyrůstat v podmínkách, kdy si totalitní zvůle učinila z učitelů politruky a nutila je předkládat žákům a studentům ve výkladu lži, fabulace a mytizace zcela záměrně. Jen málokdo měl to štěstí, že si jeho učitel i v těchto podmínkách uchoval zdravý rozum a v rámci objektivity tu a tam odbíhal od oficiální linie výkladu.

A tak je i dnes historické povědomí národa faktor velice proměnlivý, mnohdy mlhavě rozostřený a často i záměrně deformovaný. Mnohé éry našich dějin dodnes přijímáme s určitými rozpaky, které jsou dány tím, že se nám je kdosi pokoušel z nějakých dobových „ušlechtilých pohnutek“ vylíčit s předem danou interpretací, nebo je dokonce zcela vytěsnit z naší mysli. 18. století, které se tato monografie pokouší čtenářům poutavou a odlehčenou formou přiblížit, mělo v nedávné minulosti tu smůlu, že se je schematicky snažily interpretovat snad všechny režimy. Již česká nacionalistická historiografie druhé poloviny 19. století měla s jeho uchopením zcela zásadní problémy. Doba po roce 1918 ještě více přilila oleje do ohně, když se snažila negovat vše staré, monarchistické, habsburské, katolické a rakouské. Učitelé pak na základě společenské

objednávky často líčili období mezi bitvou na Bílé hoře a českým národním obrozením jako éru temna, kdy všichni jen trpěli nejrůznějšími formami politického, sociálního a náboženského útlaku. Ani demokratická první republika se neubránila tendencím, aby dějiny přepisovala dle svých představ. Přesto měli vědci pro své bádání relativně příznivé podmínky, takže již tehdy historici jako Josef Pekař či Zdeněk Kalista dokázali v éře baroka nalézt řadu krásných a trvale inspirujících prvků, které českou kulturu i historické dědictví v mnohém obohatily.

Po 2. světové válce ovšem nastal zcela zásadní zvrat. Československo se ocitlo záhy v tzv. východním bloku a ve zcela změněných politických a společenských podmínkách bylo po čtyři desetiletí možné vést oficiální historický výzkum pouze v duchu marxistické historiografie. Učitelé na školách to měli ještě těžší. Z pedagogů, lidí, kteří měli mládeži pomáhat a kultivovat ji, učinil režim vesměs brutální manipulátory a deformátory dětských duší. Kdo se tak či onak nepodřídil, musel ze školství odejít. Ostatní, tedy alespoň ti, kteří zcela nepozbyli zdravého úsudku, sváděli bolestivé kompromisy s režimem, který začal ve velkém provádět výplach mozků. A nebohé 18. století to odneslo opravdu hodně krutě. Začalo se interpretovat jako „reakční" doba poroby, na které pro jedince žijícího v radostné socialistické společnosti přece nemůže být vůbec nic zajímavého, krásného a poutavého. Postačilo jen pár zmínek o „revolučních zápasech nevolníků", kteří v temné reakční době představovali jakýsi „pokrokový předvoj" bojující za „lepší zítřky", zmínilo se pár tezí o éře osvícenského absolutismu, ale jen v nezbytné míře, aby například školáčci věděli, kdo „zavinil" to, že musí ve školních lavicích vůbec sedět, a pak už se chvatně přecházelo k líčení „pokrokové" éry Velké francouzské revoluce a u nás národního obrození. Dnes víme, že tyto hrubé schematizace postrádaly racionální základy a že nálepkovat jednotlivé éry podle toho, jak na ně stávající společnost nahlíží, je nesmyslné. Historii nelze zotročit a podrobit ideologickému diktátu.

Ovšem po čtyřicet let se zdálo, že se to podařilo. S tímto neblahým dědictvím se potýkáme dodnes. Jako vysokoškolský pedagog se u zkoušek setkávám s neúprosnou skutečností, že se studenti historie a dalších společenských věd dodnes připravují na atestace i ze starší, ideologicky zatížené literatury. Škody způsobené za řadu desetiletí totiž nelze odčinit ze dne na den. Postupem času navíc studenti ve starších publikacích přestávají rozlišovat mezi dobovým ideologickým balastem a reálnými fakty. Důvod je jednoduchý. Patří totiž již ke generaci, která nemá bezprostřední zkušenost s totalitou, proto jim uniká, že v oné době musel

člověk umět číst mezi řádky a ideologické pasáže jednoduše vypouštět a soustředit se na fakta. Zatímco člověk narozený v 70. letech bezpečně pozná, co je ideologickým schematismem ovlivněný blábol, člověk narozený v 90. letech již schopnost této reflexe zpravidla postrádá.

Hlavním úkolem nynější generace historiků je tedy předkládat nastupujícím generacím nové texty, nezatížené starými pokřivenými schématy. Jedině tím lze neblahé důsledky indoktrinací překonat.

Ačkoliv již nejsme starými schématy vázáni, i dnes existují tlaky na podřízení historiografie aktuální politické a společenské poptávce. Až příliš násilně se proto v poslední době uplatňovala tendence dávat národním dějinám jednotlivých evropských států jakýsi jednotný evropský nátěr. I to vede mnohdy k bludům, jakým je například tvrzení, že habsburská monarchie byla údajně jakousi předchůdkyní Evropské unie. Taková interpretace by absolutistické habsburské panovníky asi hodně udivila.

Práce historika je náročná i z toho důvodu, že chce-li své „řemeslo" vykonávat odpovědně, musí se podobným vlivům důsledně bránit, i když ví, že by mu pokřivování historie v kariéře hodně pomohlo. Nemá totiž odpovědnost jen vůči aktuální době, ale i k předchozím a budoucím generacím. I ve 21. století bude muset nejrůznějším zjednodušením čelit, pokud bude chtít být skutečným historikem.

18. století je ve světových, evropských i českých dějinách nesmírně zajímavou dobou. Dnes víme, že žádnou éru nelze označit za „pokrokovou" nebo „reakční". Historický vývoj totiž nelze zastavit, i když si to mnohdy a mnohde nejrůznější vykonavatelé moci přáli. To platí i přesto, že některá období jsou převratnými změnami nabitá, zatímco v jiných jde vývoj kupředu zvolněným tempem. Čas totiž postupně prověřuje přednosti i slabiny veškerých změn, i těch revolučních. Čas od času je nutné některé závěry revokovat a zakonzervovat jen ty změny, které se ukážou jako prospěšné z dlouhodobé perspektivy. Pak může společnost žít po určitou dobu v relativním poklidu, než před ní zase stanou nové závažné výzvy, s nimiž je třeba se vypořádat.

Podíváme-li se na 18. století pozorným okem blíže, zjistíme, že to zdaleka nebyla doba nějakého „zmrtvění" a úpadku mezi Bílou horou a počátkem národního obrození, jež nastoupilo v závěrečné čtvrtině tohoto věku. 18. století je v pořadí třetím a zároveň posledním stoletím éry raného novověku. Celé toto dlouhé a fascinující období tvořilo éru postupných převratných změn v politickém, hospodářském, sociálním, vědeckém i kulturním vývoji. Raný novověk je totiž složitým obdobím pře-

chodu mezi světem středověkým a moderním. Bez pochopení těchto změn není možné porozumět procesu zrození moderního světa, v němž žijeme. 18. století je vyvrcholením tohoto procesu změn, právě v něm se zrodily kořeny světa, v němž se denně pohybujeme. Měnilo se nejen uspořádání společnosti, filozofické a vědecké pohledy na přírodu, organizaci státu a uspořádání kosmu či architektonické a umělecké slohy. Měnil se i styl života, výraznými proměnami prošel i svět zbraní a válečného umění i vztah lidí ke státu. Připravovaly se podmínky k přechodu od stavovské společnosti ke společnosti občanské a od starého zemského patriotismu k modernímu nacionalismu, aby tyto nové hodnoty v závěru 18. věku prokázaly své kladné i stinné stránky v éře Velké francouzské revoluce a následných revolučních a napoleonských válek.

Období počátku 18. století je érou vrcholného baroka. Lidstvo žijící na našem kontinentu během předcházejícího půl století překonalo hrozivé ekonomické a demografické důsledky třicetileté války. Nastala doba nového rozkvětu, kterou nedokázaly zvrátit ani válečné konflikty prvních dvou dekád 18. století. Po jejich skončení následovalo pro střední Evropu relativně dlouhé období klidu a míru, které jen tu a tam narušovaly lokální konflikty na její periferii, ale do českých poměrů bezprostředně nezasáhly.

Již vláda mladého císaře Josefa I. přinesla první předzvěst toho, že nastává éra výrazných změn. Žel předčasná smrt pozoruhodnému panovníkovi neumožnila dovést zamýšlené reformy do konce. I když se nám vláda Karla VI. na první pohled může zdát opět jako doba jistého zakonzervování stávajícího stavu, ve skutečnosti tomu tak nebylo. Karel VI. sice neměl bratrovu reformátorskou odvahu, ovšem změny se nezastavily ani za jeho vlády. Vrcholný barok, jen zdánlivě klidný a nečinný, je obdobím, kdy do českých zemí a habsburského soustátí pomalu, ale jistě začaly pronikat osvícenské myšlenky. Byť Karlův dvůr žádné dramatické změny nechystal, zapustilo nové myšlení ve Vídni své kořeny a zejména v oblasti ekonomiky se začínaly uplatňovat nové pohledy na hospodaření státu. Klima pro nástup reforem osvícenského absolutismu dozrávalo na vídeňském dvoře po několik desetiletí.

Teprve nové mocné víření válečných bubnů se však stalo hlavním podnětem k úsilí o rychlou a systematickou přeměnu podunajského soustátí. Válečné konflikty v letech 1740–63 pak neúprosně odhalily skutečnost, že pouze státy s moderní organizací správy a racionálně vedeným hospodařením mohou slavit úspěch. Hohenzollernské Prusko se stalo příkladem toho, jak i dosud relativně malý stát může svou moc, vliv

a prestiž rozšířit za docela krátký čas, pokud se podřídí tuhé fiskální disciplíně a veškeré zisky investuje do posilování vnitřní stavby a úderné síly své armády.

Panovnicí, která dokázala tyto myšlenky uplatnit v podunajském soustátí, se stala Marie Terezie. Nejprve uhájila celistvost monarchie v ničivých, zdlouhavých a krvavých válkách a obnovení mírových poměrů posléze využila k zahájení procesu přestavby komplexu zemí pod svým žezlem v moderní a racionálně řízený centralistický stát. I když si to většina dnešních Čechů neuvědomuje, patřila Marie Terezie k našim historicky vůbec nejvýznamnějším panovníkům. Již to, že v první polovině 40. let 18. století zmařila pokus o roztržení českých zemí na tři části, mělo pro českou státnost zásadní význam. Kdyby se naplnily plány jejích protivníků a Čechy by natrvalo získal bavorský kurfiřt Karel Albrecht, zatímco Morava by uvázla ve spárech saského kurfiřta a polského krále Augusta III., a kdyby navíc pruský král Fridrich II. k uloupenému téměř celému Slezsku a Kladsku získal pro Prusko například ještě část severozápadních a severních Čech, mělo by to pro český stát i české etnikum zcela nedozírné důsledky. Jen těžko si lze představit úspěšný proces českého národního obrození v navzájem izolovaných částech českých zemí pod bavorskou, saskou a pruskou správou. Poláci sice mezi lety 1795 a 1918 roztržení své vlasti na tři kusy ustáli, z hlediska početnosti však představovali mnohem větší národ, navíc s národnostně uvědomělou početnou šlechtou.

Tereziánské reformy pochopitelně měly i svou odvrácenou tvář. Tu představovala zejména silná centralizace. Z českých a rakouských zemí postupně vznikal politicky, správně a ekonomicky stále více integrovaný celek, zatímco Uhry se těšily v tomto směru řadě úlev. Až Josef II. se pokusil zahrnout do svého reformního úsilí i Uhry, ovšem bez valného úspěchu. I díky tomu se právě v 18. století začaly formovat první znaky budoucího dualistického uspořádání monarchie. Zatím však byly Uhry toliko jakýmsi autonomním a svébytným článkem uvnitř reálné unie zemí habsburského soustátí. Rakousko-uherský dualismus přišel na řadu až mnohem později – roku 1867.

Centralizační úsilí reformátorů osvícenského absolutismu mělo pochopitelně pro země Koruny české řadu negativních dopadů. Ty hlavní byly dva. Ze státoprávního hlediska centralizace správy českých a rakouských zemí do jednoho vídeňského ústředí zpochybňovala státoprávní svébytnost zemí svatováclavské koruny. Druhý negativní rys přineslo důsledné prosazování němčiny jako jednotného úředního jazyka, což

hlavně venkovské obyvatelstvo z českého vnitrozemí, které zpravidla komunikovalo pouze v češtině, ve styku s úřady výrazně znevýhodnilo. Když se to nacionalistická a poté i marxistická historiografie snažila interpretovat jako záměrný národnostní útisk, šlo o blud. Modernizace státu si budování jednotné ústřední správy vyžadovala a podmínkou pro její dobré fungování bylo pochopitelně i zavedení jednotného úředního jazyka. Panovníci éry osvícenského absolutismu chápali stát jako svůj výlučný majetek, proto si ho budovali podle vlastních představ. Němčina byla jazykem dvora, vlastním jazykem panovnického rodu, a státní aparát měl sloužit právě dvoru, takže si panovník němčinu zvolil jako jazyk úředního aparátu. Na mnohonárodnostní skladbu svého soustátí se Habsburkové zkrátka ohlížet nemohli, jinak by se jim jeho modernizace nikdy nemohla zdařit.

Přesto hlavně obyvatelstvo venkova na éru osvícenského absolutismu zpravidla vzpomínalo v dobrém. Poddanské vrstvy viděly zejména v Josefovi II. „selského císaře", státníka, který selskému lidu v mnohém ulehčil životní úděl. Vždyť právě on roku 1781 zrušil tuhé poddanství, nazývané často nepřesně jako nevolnictví. Až čeští obrozenci 19. století vnímali Marii Terezii a Josefa II. s nepochopením jako „velké germanizátory", a to i přesto, že těmto dvěma monarchům, jak jsme již zmínili, nacionální motivaci rozhodně nelze podsouvat ani v nejmenším.

Od 70. let 18. století se v českých zemích začal výrazně projevovat proces českého národního obrození a stal se faktorem, který zásadně ovlivňoval atmosféru posledních dekád námi sledovaného období. V první fázi šlo sice jen o učenecký zájem o „jazyk předků" a dějiny a kulturní dědictví země, v níž žili, přesto se jednalo o výrazný posun vpřed. I když ještě Josef Dobrovský nevěřil v budoucí existenci češtiny jako živého jazyka, pro její poznání učinil svým dílem velký kus práce. Kritičtí badatelé, jazykovědci a dějezpytci Dobrovského generace tak spustili proces, jehož převratného významu si v oněch prvních průkopnických dekádách ještě nemohli být vědomi. V té době totiž stále převažoval starý zemský patriotismus vyvěrající ze stavovského uspořádání společnosti. Představitelé zemské šlechty a zámožnějšího měšťanstva, které první obrozenci pro své myšlenky postupně získávali, totiž stále mluvili buď německy, anebo nanejvýš byli bilingvní. Zejména aristokraté pak byli často i multilingvní, neboť si díky svým intelektuálním a kulturním zálibám zpravidla osvojili i znalosti francouzštiny, latiny, italštiny nebo španělštiny. Často je k tomu vedly i historické kořeny jejich rodů. V duchu zemského patriotismu, který v nich utvrzoval odpor vůči někdy až

brutálnímu centralizačnímu tlaku absolutistického státu, tak zemští stavové rozvíjeli toliko zájem o doklady dřívější české státnosti. Ty jim poskytovaly argumenty, aby mohli tomuto tlaku vzdorovat.

I když vrstvy urozené a bohaté češtinu aktivně téměř nepoužívaly, více než tři pětiny obyvatelstva Čech a Moravy ji stále považovaly za svůj rodný jazyk a jinak často ani komunikovat neuměly. České a moravské venkovské vnitrozemí mělo prakticky výhradně jazykově český ráz. Poté, co éra revolučních a napoleonských válek zahájila nástup nového etnického nacionalismu, vznikl zásadní předpoklad k tomu, aby proces českého národního obrození postoupil do nové (ofenzivní) fáze. Generace Josefa Jungmanna již češtinu chápala za hlavní znak češství a začala jazyk předků mravenčí prací modernizovat tak, aby ho jednou provždy pevně zakotvila jako živý jazyk všech „dobrých" Čechů. To je však již předmětem výkladu českých dějin první poloviny 19. století, což přesahuje rámec této monografie.

Již v posledních dekádách 18. století však tady proces formování novodobého českého národa byl nezpochybnitelně přítomen. Korunovace Leopolda II. českým králem v září 1791 nám to dokládá jednoznačně. Široké lidové vrstvy totiž tehdy prožívaly nebývalou euforii plynoucí z pocitu sounáležitosti se svou vlastí. Navíc začaly tyto masy věřit, že nadchází doba změn. I když Leopold II. brzy zemřel a většina nadějí v něj vkládaných se nenaplnila, nikdo již nedokázal zažehnutý plamen českého národního obrození uhasit.

Viděli jsme již, že 18. století představovalo věk převratných změn. V následujících kapitolách to budeme dokumentovat na celé řadě konkrétních příkladů. Ale věříme, že to zdaleka není jediný důvod, proč si tuto knihu přečíst. 18. století bylo totiž zároveň stoletím krásným. Éra vrcholného baroka, rokoka a klasicismu totiž v oblasti architektury, umění, kultury i odívání představovala věk i s odstupem téměř tří staletí pro současného člověka nesmírně vizuálně i audiálně (vzpomeneme-li na soudobou hudbu) atraktivní.

S ohledem na tuto skutečnost jsme zvolili i podtitul této knihy: Věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků. I když dlouhé barokní alonže u pánů postupně nahradily kratší rokokové paruky s copem, na podmanivé kráse to mužským hlavám rozhodně neubralo. Dámy si své účesy a paruky ještě více vyčesávaly do výšky, a jejich objem tak stále narůstal. Přestože si tyto paruky spojujeme především s prostředím tehdejší šlechty, rozšířily se nakonec prakticky všeobecně. Nasazovali si je bohatí měšťané, kteří v duchu Molièrovych her toužili aris-

tokraty napodobovat téměř ve všem. Nosilo je posléze i služebnictvo, aby noblesním zevnějškem reprezentovalo své panstvo. I když jejich šat přece jen musel být o něco méně zdobný než oděv pánů, v mnohém ho kopíroval. Šlechtici si už kvůli reprezentaci nemohli dovolit, aby jejich sloužící chodili jako trhani. Zejména při slavnostních příležitostech v 18. století nosil paruky téměř každý.

Teprve éra Velké francouzské revoluce učinila této zvyklosti v relativně krátkém časovém období konec. Postupně zmizely nejen paruky, copy a třírohé klobouky, ale i culloty (kalhoty pod kolena), které úplně vytlačily pantalony (kalhoty ke kotníkům). Dřívější noblesa se tak zcela vytratila.

Poznámka
Čtenáře v případě zájmu o životní data jednotlivých osob, léta vlády, vlastní jména papežů a další detaily odkazujeme na jmenný rejstřík.

I. Politický vývoj českých zemí v rámci habsburské monarchie v letech 1705–1792

Výchozí stav

Myšlenka na vytvoření velkého středoevropského soustátí se v politických úvahách panovníků objevovala již hluboko od středověku. Už Karel IV. brněnskou smlouvou o vzájemném nástupnictví mezi Lucemburky a Habsburky z roku 1364 ideu středoevropské říše do značné míry předznamenal. Albrecht II. Habsburský ji pak mezi lety 1437 a 1439 dokonce nakrátko realizoval. Jeho brzká smrt ovšem znamenala opětnou dezintegraci středoevropského prostoru. Vídeňské smlouvy mezi českou větví Jagellonců a Habsburky z roku 1515 však dokládají, že tato idea rozhodně v zapomnění neupadla, a smrt Ludvíka Jagellonského při útěku z bitvy u Moháče dne 29. 8. 1526 otevřela Ferdinandovi I. Habsburskému cestu k ovládnutí uherského a českého trůnu a spojením těchto království s rakouskými zeměmi učinil středoevropské habsburské soustátí realitou, která vydržela téměř čtyři sta let.

Čeští stavové si v roce 1526 zdaleka neuvědomovali, jak dalekosáhlé důsledky jejich zvolení mladičkého habsburského arciknížete na svatováclavský trůn pro naše dějiny bude mít. Král Ferdinand I. a jeho nástupci začali ze zemí Koruny české a zemí Koruny svatoštěpánské (Království uherského a k němu přidružených zemí) s rakouskými zeměmi cílevědomou centralizační a rekatolizační politikou postupně formovat z původně pouhé personální unie unii reálnou, kterou jsme si navykli běžně označovat termínem habsburská monarchie. Realizace centralizační politiky byla ovšem dlouhodobým cílem, jehož naplnění trvalo po několik generací. Výbojná politika Osmanské říše a neustálé nové a nové výpady jejích vojsk do střední Evropy po téměř dvě staletí svazovaly Habsburkům ruce.

V době nástupu Habsburků fungovaly země svatováclavské koruny, tedy Čechy, Morava, Slezsko a až do roku 1635 také Horní a Dolní Lužice, jako stavovská monarchie. Habsburští panovníci se tak museli dělit o moc se zemskými sněmy zastupujícími tyto jednotlivé země s dlouhou historickou tradicí. Na zemských sněmech tlumočily jednotlivé stavovské obce Habsburkům své politické požadavky. Na půdě generálních sně-

mů se pak projednávaly klíčové záležitosti, které měly význam pro všechny země svatováclavské koruny jako celek. Tvrdá politická vyjednávání museli Habsburkové vést také s uherskými stavy, řadou politických práv disponovaly i stavovské obce jednotlivých zemí rakouských. Unifikace politicky značně nesourodého soustátí tak byla nezbytným předpokladem k tomu, aby se Habsburkové z volené dynastie vládnoucí v jednotlivých stavovských monarchiích mohli proměnit ve zcela suverénní panovnický dům.

Celý tento nelehký úkol navíc ještě výrazně komplikovala náboženská situace ve střední Evropě. Habsburkové byli tradiční katolická dynastie, ovšem v důsledku evropské reformace se v 1. polovině 16. století staly v zemích pod jejich žezlem dominantními nekatolické konfesní proudy. V českém prostředí byla již od 15. století přítomna silná utrakvistická (kališnická) tradice. Vlivem z německých zemí pronikajícího luterství se ovšem ze vzájemné symbiózy původní starokališnické a nové luteránské věrouky zrodil nový český náboženský proud – novoutrakvismus, který měl k luteránům sice velice blízko, ale udržoval si i některá dílčí specifika. Novoutrakvismus se stal v českých zemích dominantním náboženským proudem, s katolictvím výrazně se sbližující staroutrakvismus pak byl výrazně minoritní záležitostí. Další tradiční českou církví byla od 15. století také jednota bratrská, která se postupně již během 16. století začala sbližovat s druhým významným proudem evropské reformace, kalvinismem, s nímž na počátku 17. století dosáhla výrazné věroučné spřízněnosti.

Politický vývoj střední Evropy se náboženskými různicemi ještě více zkomplikoval. Vedle toho, zda v boji o politickou moc zvítězí panovník, nebo stavovské obce, se rozhodovalo také o tom, zda si české země zachovají i svůj převážně protestantský ráz, nebo zda vládnoucí dynastie prosadí své náboženství, tedy katolictví, jako státní konfesi. Nekatolické proudy dominovaly v 16. a částečně ještě v 17. století nejen v zemích koruny svatováclavské, nýbrž i v řadě dalších zemí pod vládou habsburské dynastie. Nábožensky pestrá byla též situace v zemích německých, což rakouským Habsburkům, kteří od roku 1556 trvale drželi říšský trůn, jejich pozici ještě více komplikovalo.

Po téměř celé jedno století si museli Habsburkové při budování mocenských pozic počínat velice obezřetně. Při správě království i vedlejších zemí Koruny české museli přihlížet také k zájmům stavovských politických reprezentací. Habsburští panovníci směli vybírat berně jen v takovém rozsahu, v jakém jim to stavovské sněmy povolily. Navíc mu-

sel být každý nový panovník z habsburské dynastie až do období druhého stavovského odboje a změn souvisejících s bělohorskou porážkou českých stavů na trůn formálně znovu přijímán. Bez oficiálního svolení českých stavů by tedy vládu v zemích svatováclavské koruny Habsburkové neudrželi. Navíc by bez astronomických sum vybraných v rámci berní v českých zemích prakticky nemohli financovat nákladné a vyčerpávající boje s Turky v Uhrách. První století vlády habsburské dynastie na českém trůně s sebou tudíž přinášelo neustálé licitace mezi panovnickou mocí na straně jedné a stavovskými reprezentacemi v jednotlivých zemích Koruny na straně druhé. Navíc dynastii od drtivé většiny obyvatelstva Českého království také dělila otázka víry.

Ač by se předchozí odstavce zdály tomu nasvědčovat, neznamenala předbělohorská éra českých dějin jen neustálou eskalaci napětí, hluboké politické spory a permanentní politickou krizi. Dokladem této skutečnosti je éra vlády císaře Rudolfa II. Ten si zvolil Prahu za své rezidenční město, a tak se pražská města v letech 1583–1612 mohla těšit trvalé přítomnosti jednoho z nejvýznamnějších panovnických dvorů Evropy. Praha i český stát jako celek tehdy prošly obdobím kulturního a ekonomického rozkvětu. V celé řadě aspektů lze toto období srovnat s fenoménem doby Karla IV. ve 14. století. Na přelomu 16. a 17. století se Praha stala působištěm velkého množství vědců a umělců, jejichž objevy a mistrovská díla se těšily panovníkově mimořádné přízni.

Za vlády Rudolfova bratra a nástupce Matyáše, který na český trůn dosedl na jaře roku 1611 a v roce 1612 získal i císařské důstojenství, se ovšem všechny po desítky let se kumulující spory mezi panovnickou dynastií a stavovskou politickou reprezentací v českých zemích definitivně vyhrotily. Matyáš ještě za svého života, v červnu 1617, prosadil na českém sněmu jako svého nástupce Ferdinanda II. Štýrského (českým králem byl v letech 1619 a 1620–37), což ještě více rozjitřilo všechny staré rány. Prosazení radikálního a bezohledného katolického extremisty za budoucího panovníka znamenalo, že se pro podstatnou část české stavovské obce stalo další soužití s habsburskou dynastií jen těžko představitelné.

Druhé stavovské povstání z let 1618–20 znamenalo zcela zásadní mocenské střetnutí „na život a na smrt“. V boji kdo s koho nakonec čeští stavové prohráli a pomsta ze strany vítězů byla skutečně krutá. Porážka stavovské opozice umožnila Ferdinandovi II. provést dalekosáhlé změny v celé politické struktuře českého státu. Obnovené zřízení zemské pro Čechy z roku 1627 a pro Moravu z roku 1628 učinilo definitivní konec

starému panovnicko-stavovskému mocenskému dualismu. Katolická víra byla ustanovena jediným povoleným náboženstvím. Habsburkové získali český trůn do své dědičné držby a němčina se stala úředním jazykem zcela rovnoprávným s češtinou, jako jazyk dynastie byla dokonce z hlediska prestiže v zemském úřadování v Čechách a na Moravě jazykem prvním. Moc zemských sněmů byla snížena v dosud nevídané míře. Jejich zákonodárná iniciativa se stala minulostí, vyjma povolování berní ztratily stavovské reprezentace všechny rozhodující politické pravomoci. Určitá míra pravomocí jim zůstala pouze ve vnitřní správě království a markrabství, zejména v oblasti přerozdělování zemských financí. Jinak se zemské sněmy fakticky omezovaly na projednávání požadavků panovníka.

S tím, jak význam českých zemí jako mocensko-politických individualit prudce poklesl, přestávala Vídeň ve stále větší míře pokládat země koruny svatováclavské za jeden politický celek. Svolávání generálních sněmů již ve 2. polovině 17. století prakticky úplně ustalo a císařský dvůr jednal s Čechami, Moravou a Slezskem jako s fakticky oddělenými zemskými celky podřízenými absolutní moci ústředí.

Ferdinand III. (olej na plátně, rektorát UK)

Politický a hospodářský úpadek českých zemí výrazně umocnily hrozivé důsledky třicetileté války z let 1618–48. Země Koruny české na základě pražského míru z roku 1635 fakticky ztratily svou dosavadní součást – Horní a Dolní Lužici. Obě tyto země přešly pod svrchovanost saského kurfiřta. Podle renomovaných odhadů historických demografů ztratily české země během třicetileté války až polovinu veškerého svého obyvatelstva. Důsledky plenění ze strany nepřátelských i císařských vojsk byly rovněž katastrofální, české země také svými berněmi po desítky let zásadní měrou přispívaly na vydržování žoldnéřských vojsk pod habsburskými prapory.

Vestfálský mír z roku 1648 definitivně potvrdil, že země Koruny české nezpochybnitelně patří k državám rakouských Habsburků. Zároveň také padlo definitivní rozhodnutí o tom, že české země (vyjma některých lokalit ve Slezsku) zůstanou definitivně ve sféře dominance katolické víry. Po smrti císaře Ferdinanda III. roku 1657 se novým panovníkem habsburského soustátí stal Leopold I., který monarchii vládl až do své smrti roku 1705. Jeho vláda patřila v našich dějinách k těm šťastnějším etapám. Právě ke konci Leopoldova panování se konečně podařilo definitivně překonat ničivé důsledky třicetileté války. Blahodárné účinky na české země mělo především mimořádně dlouhé období míru. Po celé roky 1648–1740 zůstávaly země koruny svatováclavské ušetřeny nepřátelských vpádů. Éra vrcholného baroka s sebou přinesla nový rozmach kultury a umění, hospodářství procházelo po několik desetiletí érou konjunktury. To však zdaleka neznamenalo, že by se obdobnému klidu mohl těšit celý evropský kontinent. Ba právě naopak. Habsburská monarchie v oněch dobách musela čelit hned dvěma vážným hrozbám. Jako císař Svaté říše římské (od roku 1658) se Leopold I. musel potýkat s agresivní a expanzionistickou politikou Ludvíka XIV. (vládl v letech 1643–1715, fakticky ovšem až od roku 1661). V Uhrách pak podnikala nové vpády do střední Evropy turecká vojska, a ohrožovala tak habsburské soustátí z jihovýchodu. Císařská diplomacie nedokázala využít ani výrazného vítězství císařských zbraní v bitvě u St. Gotthardu z 1. srpna 1664. Válka z let 1663–64 tak skončila novými zisky Turků. Osmanská moc v Uhrách dosáhla svého zenitu, Habsburkům se navíc stále ještě nepodařilo zlomit moc uherské aristokracie. Wesselényiho spiknutí z let 1674–81 znovu potvrdilo skutečnost, že se velká část uherských magnátů stále nevzdávala myšlenky na obnovení úplné samostatnosti zemí svatoštěpánské koruny, což by se pochopitelně neobešlo bez oficiálního svržení Habsburků z uherského trůnu.

Leopold I. (mědirytina, po roce 1670)

Tísnivá situace na východě nutila Leopolda I. k tomu, aby jen rezignovaně přihlížel tzv. politice reunií z let 1679–84, jejímž prostřednictvím „král Slunce“ rozšiřoval francouzské državy na úkor Svaté říše římské. Teprve tzv. vídeňská válka z let 1683–99 mezi habsburským soustátím a Osmanskou říší přinesla zásadní obrat ve strategické situaci na východních bojištích, která měla zásadní význam pro celou Evropu. Turecké obležení Vídně roku 1683 skončilo zdrcující porážkou sultánových vojsk před branami císařské metropole dne 12. září 1683. Tím začala éra postupného mocenského úpadku říše půlměsíce. Následovaly další pronikavé úspěchy císařských zbraní a poměrně rychlé osvobození Uher z tureckého područí. Rovněž tzv. Thökölyho povstání z let 1678–87 bylo tvrdě potlačeno, což Habsburkům umožnilo dosáhnout dědičnosti uherského trůnu. Úleva na východě navíc umožnila Leopoldovi I. vrhnout

podstatně více sil do boje proti expanzionismu ze strany Ludvíka XIV. Již za tzv. devítileté (též falcké) války z let 1688–97 vojska pod císařskými prapory výrazně posílila protifrancouzskou koalici. Mír v Rijswijcku z roku 1697 znamenal po několika desetiletích první výrazný diplomatický nezdar Francie, kterou první válečné porážky donutily akceptovat některé územní ústupky. „Král Slunce" již nemohl Evropě diktovat své podmínky.

Na uherských bojištích mezitím dospěla do své závěrečné fáze zdlouhavá válka s Turky. Princ Evžen Savojský dokázal pro císaře na úkor říše půlměsíce vybojovat řadu cenných vítězství, která vyvrcholila velkolepým triumfem císařských zbraní v bitvě u Zenty 11. září 1697. Karlovický mír z 26. ledna 1699 vrátil Habsburkům kontrolu nad velkou většinou někdejšího území Uher. I když Osmanská říše představovala pro habsburskou monarchii hlavního protivníka na Balkáně ještě po celé 18. století, stala se pozvolná proměna jedné z dosavadních hlavních velmocí v „nemocného muže na Bosporu" nezadržitelným a nezvratným procesem.

Klid však na evropském kontinentě nenastal ani na přelomu 17. a 18. století. Nový *casus belli* s sebou totiž přinesla smrt španělského krále Karla II. (vládl v letech 1665–1700), jíž vymřela španělská větev habsburského rodu. Vyvstala tak otázka, kdo zdědí tuto významnou evropskou říši s koloniálním panstvím prakticky po celém světě. Tzv. válka o dědictví španělské (1700/01–1713/14) přivedla do zbraně opět celou řadu evropských států. A právě vylíčením souvislostí tohoto vleklého a vyčerpávajícího konfliktu musí nutně začít vyprávění o českých zemích v letech 1705–92 a o jejich politickém, ekonomickém a kulturním vývoji v rámci komplexu zemí habsburské monarchie.

Mezinárodní souvislosti počátku 18. století. Habsburkové a války o dědictví španělské

Otázka španělského dědictví se nad evropskými státy vznášela jako temný mrak po řadu desetiletí. Španělská větev Habsburků již po několik generací degenerovala. Když na trůn v Madridu dosedl roku 1665 Karel II., poslední španělský Habsburk po meči, soudilo se, že dlouho panovat nebude. Silně nedužívý a duševními schopnostmi neoplývající muž se na trůn dostal jen díky principu legitimity, o jeho schopnosti vládnout si ale nikdo nedělal iluze. Stejně tak nikdo nepředpokládal, že by Karel mohl zplodit potomky, a tak se na evropských dvorech vlastně jen čekalo, až „konečně" zemře a až se mocnosti budou moci utkat v boji o jeho „dědic-

tví“. Vedle vlastního Španělska, Španělského Nizozemí (zhruba území dnešní Belgie), Milánska a Království obojí Sicílie (Neapolska a Sicílie) v Evropě k němu patřila i rozsáhlá koloniální říše na dalších kontinentech, jejíž ústřední součástí byla většina Jižní Ameriky (vyjma portugalské Brazílie), celá Amerika Střední a část Severní (celé Mexiko včetně jižních oblastí USA až po Texas), ale také Filipíny či enklávy v Africe – vskutku říše, nad níž slunce nezapadalo. Bylo zřejmé, že kdo ji získá, stane se i klíčovým hráčem v mocenském uspořádání celého světa.

Zemí, které si činily choutky, byla řada, ale „legitimní“, tedy dynastické, předpoklady měli jen dva hlavní soupeři: císař, uherský a český král Leopold I. z rakouské větve Habsburků, úzce pokrevně provázané se španělskými příbuznými již dvě staletí, a francouzský král Ludvík XIV. Ten se na základě pyrenejského míru (1659) oženil se španělskou infantkou Marií Terezií, dcerou krále Filipa IV. (vládl 1621–65) a sestrou budoucího krále Karla. Ludvík XIV. byl švagrem Karla II., a tím se jeho nároky srovnávaly s těmi, jež z příbuzenských svazků vyvozovali rakouští Habsburkové.

Jedinou možnost, jak se vyhnout válce, představovalo nalezení nějakého kompromisu, aby se celého dědictví nezmocnil ani jeden ze dvou hlavních evropských rivalů. Anglickému králi Vilémovi III. Oranžskému se na podzim 1698 podařilo vyjednat tajné dohody, podle nichž se měl španělským králem po smrti Karla II. stát teprve šestiletý bavorský princ Josef Ferdinand a španělské dědictví by se dělilo mezi Francii, rakouské Habsburky a Bavorsko. Josef Ferdinand však hned rok nato zemřel. Plány na dělení španělské říše se sice hledaly i nadále, leč bez výsledku.

Když Karel II. 1. listopadu 1700 zemřel, zanechal po sobě závěť datovanou 3. října téhož roku. V ní vyjádřil přání, aby se říše nedělila, a za nástupce určil vévodu Filipa z Anjou, vnuka Ludvíka XIV. a mladšího syna francouzského dauphina Ludvíka. Tak se také nakonec stalo a vnuka „krále Slunce“ ve Španělsku přijali jako krále Filipa V. (vládl v letech 1700–24 a 1724–46), což ale Leopold I. striktně odmítl. Když Ludvík XIV. španělské dědictví „jménem vnuka“ přijal a vyslal ho roku 1701 do Španěl i s francouzskými vojsky, dospěli Angličané a Nizozemci k závěru, že akutně hrozí přímé spojení Francie se španělskou říší a Bourboni aspirují na světovou hegemonii. 7. září 1701 proto došlo k uzavření Haagské aliance mezi anglickým a skotským králem (1689–1702) a nizozemským generálním místodržitelem (1672–1702) v jedné osobě Vilémem III. Oranžským a císařem Leopoldem I. namířené proti Francii a podporující dědické nároky Leopoldova mladšího syna Karla (budoucí

Joseph Vivien: Josef Ferdinand Bavorský, kandidát na španělský trůn (1698)

císař Karel VI.) na španělský trůn jako Karla III. Tím došlo ke spojení sil Anglie, Nizozemí, říše a zemí habsburské monarchie, což Francii ohrozilo z několika stran a donutilo ji vést válku proti nepřátelům s mnohem větším materiálním zázemím, než měla sama.

Na straně Francie zůstali jen bavorský kurfiřt Maxmilián II. Emanuel, falcký kurfiřt Johann Wilhelm a kolínský arcibiskup Josef Klement. Brzy se navíc ke koalici nepřátel Francie přidali další: novopečený pruský král

Fridrich I. (braniborský kurfiřt od roku 1688 jako Fridrich III., král od roku 1701), jehož si císař naklonil tím, že souhlasil, aby Fridrich užíval královský titul spojený s územím Pruska, které se nalézalo mimo říši. Dále pak hannoverský kurfiřt Jiří I. Ludvík (ten posléze roku 1714 zasedl i na britský trůn) a roku 1703 k již tak silné protifrancouzské koalici přistoupil savojský vévoda Viktor Amadeus II. (pozdější sardinský král), který původně sympatizoval s Francií, i portugalský král Pedro II., který se Methuenovou smlouvou (dle anglického vyslance v Lisabonu Johna Methuena) z 27. prosince 1703 stal faktickým vazalem Angličanů. Mezinárodněpolitická situace vypadala pro Francii hrozivě a bylo zřejmé, že to bude tentokrát Paříž, kdo se ocitne v roli slabšího a bude jen těžko bránit dosud vůdčí pozici v Evropě.

Přesto se Francie pokusila vést válku ofenzivně a její vojska vstoupila na území říše. Rakušanům se však již roku 1702 podařilo oblehnout a dobýt falckou pevnost Landavu (Landau). Do války na kontinentě se navíc výrazně zapojila pozemními silami Anglie. A právě spolupráce anglického vojevůdce Johna Churchilla vévody z Marlborough a císařova vojevůdce prince Evžena Savojského měla Francii přivodit sérii zdrcujících porážek, jakou během dlouhé vlády Ludvíka XIV. nezažila. Zásadní zvrat v situaci v říši přinesla 13. srpna 1704 bitva u Höchstädtu a Blindheimu (anglicky Blenheim), kde anglo-císařská vojska pod vedením dvou výše zmíněných vynikajících stratégů rozdrtila francouzsko-bavorské síly pod velením maršála Tallarda, jehož v bitvě dokonce zajali! Hrozivější důsledky než pro Francii měla bitva pro jejího nejvěrnějšího spojence – Bavorsko. To se ocitlo vydáno na milost císařským vojskům. Kurfiřt Maxmilián II. Emanuel prchl do exilu a zemi dočasně spravovala jeho manželka Terezie Kunigunda Sobieská. Právě tehdy ale zemřel Leopold I. a nový císař Josef I. se roku 1705 rozhodl pro obsazení celých Bavor včetně Mnichova rakouskými vojsky. Rakouská správa v Bavorsku si počínala velmi tvrdě, Rakušané si jeho pleněním alespoň zčásti chtěli nahradit horentní sumy, které je válka stála. V dubnu 1706 pak Josef I. využil císařské autority k tomu, že nad bavorským kurfiřtem vyhlásil říšský acht (klatbu).

Ještě za Leopoldova života se podařilo uzavřít rodinnou dohodu o rozdělení moci nad veškerými habsburskými, resp. Habsburky nárokovanými zeměmi mezi císařovy syny Josefa a Karla. Nesla název *Pactum mutuae successionis* a byla podepsána 12. září 1703, těsně před tím, než Karel odjel z Vídně, aby se na Iberském poloostrově ucházel o španělské dědictví. Leopold a Josef se vzdali nároků na španělský trůn a pře-

Leopold I. v závěru života (rytina)

nechali jej Karlovi, který tu měl vládnout jako Karel III. a založit novou španělskou větev rodu. Rakouská a španělská větev pak měly mít, v případě, že by jedna vymřela, právo po sobě dědit. Většina dokumentu se chovala v přísné tajnosti. Jednak nebylo radno, aby se ostatní dvory dozvěděly, že by se rakouská a španělská říše mohly eventuálně někdy v budoucnu spojit v jeden celek, navíc mnohé pasáže obsahovaly i další problematická ustanovení. Například Milánsko se podle smlouvy mělo odtrhnout od španělského království a připadnout říši, resp. císaři z rakouské větve Habsburků jako její předpokládané hlavě (Josefa I. zvolili a korunovali římským králem, takže o jeho nástupnictví i jakožto budoucího císaře nebylo pochyb). Tento článek by asi Karel III. před bu-

doucími poddanými ve Španělsku těžko obhajoval. Smlouva jako vůbec první dokument obsahovala i ustanovení o nedělitelnosti podunajského soustátí a možnost, že v případě absence mužských dědiců z rodu Habsburků má přejít následnictví na ženskou linii. Jedná se tak o jakýsi předstupeň k pragmatické sankci z roku 1713.

Pretendent španělského trůnu arcivévoda Karel se vylodil 9. března 1704 v Lisabonu, aby za pomoci Angličanů a Portugalců zahájil boj

Francisco Solimena: budoucí císař Karel VI. jako pretendent španělského trůnu

o trůn. 4. srpna pak admirál Rooke rychlým útokem získal pro anglickou korunu strategicky nesmírně důležitou gibraltarskou skálu a s ní i kontrolu nad Gibraltarskou úžinou, branou z Atlantiku do Středomoří. 12. června 1705 se významní představitelé katalánské šlechty v Janově zavázali spojencům, že přijmou arcivévodu za španělského krále pod jménem Karel III., a tak se 13. října bratr novopečeného císaře Josefa I. mohl vylodit v Barceloně. Roku 1706 jednotky věrné Karlovi dobyly Zaragozu a anglicko-portugalské oddíly pod velením lorda Gallowaye načas ovládly i Madrid. Chvíli se zdálo, že habsburská nadvláda nad Španělskem skutečně nastává.

Úspěchy protifrancouzské koalice pokračovaly i na dalších bojištích. 23. května 1706 dosáhl vévoda z Marlborough v čele anglicko-nizozemských vojsk v bitvě u Ramillies významného vítězství nad francouzským maršálem Villeroyem. Francouzi pak museli vyklidit celé Španělské Nizozemí, které se tak dostalo pod kontrolu spojenců.

Klíčové úspěchy zaznamenal i Evžen Savojský na Apeninském poloostrově. Roku 1705 sice jeho postup dočasně zastavila porážka v bitvě na řece Addě u Cassana, ale šlo jen o jeden z mála neúspěchů velikého vojevůdce a její dopady navíc už 7. září 1706 odčinila těžká porážka Francouzů u Turína. Tím princ Evžen ulehčil dosud zle tísněnému vévodovi savojskému. Koncem září 1706 Rakušané obsadili Milán a roku 1707 se francouzsko-španělská vojska z Itálie musela stáhnout. Celá Lombardie a Milánsko se ocitly pod kontrolou císaře. V červenci 1707 se Rakušané zmocnili i vojsky Filipa V. dosud bráněného Neapolska. Nezdařil se však spojenecký vpád do Provensálska.

Také situace ve Španělsku se obracela v neprospěch Karla III. Madrid ztratil už roku 1706 a velké vítězství v bitvě u Almanzy 25. dubna 1707 opět výrazně podpořilo ambice Filipa V.

Spojenci poté napřeli hlavní síly v létě 1708 do jižního Nizozemí. Evžen Savojský a Marlborough zaskočili Francouze pod vedením vévody Ludvíka Burgundského, vnuka Ludvíka XIV., a maršála Vendôma při pokusu o překročení řeky Šeldy a 11. července jim u Oudernaarde zasadili těžkou porážku. Tím stanuli před branami Francie.

Bitva u Malplaquet 11. září 1709 však očekávaný průlom do nitra Francie nepřinesla. O něco slabší vojska maršála Villarse sice po tuhém boji před Brity a císařskými ustoupila, ale způsobila jim takové ztráty, že museli postup zastavit. Bylo to Pyrrhovo vítězství a Francii tato porážka v kritické situaci zachránila. Běh věcí v její prospěch mělo vzápětí obrátit i několik šťastných náhod.

Pierre Mignard: Ludvík XIV. (olej na plátně) – kord s mušlovitým košem

Předně se Karlovi ve Španělsku nepodařilo roku 1710 dosáhnout rozhodujícího zvratu. Po vítězstvích u Almenary a Zaragozy sice načas znovu vtáhl do Madridu, záhy jej však musel rychle opustit. Klíčové vítězství

Francouzů v čele s maršálem Vendômem a Filipovi věrných španělských jednotek v bitvě u Villaviciosy 10. prosince 1710 podstatně zhoršilo další vyhlídky Karla v boji o trůn.[1]

Ještě větší roli sehrálo, že v létě 1710 situaci ve Velké Británii (od zákona o anglo-skotské unii z roku 1707 se tak označuje ostrovní stát) zásadním způsobem zvrátily parlamentní volby. V nich vyhráli dosud opoziční toryové, proto musel v srpnu vévoda z Marlborough, který vedl kabinet nepřetržitě od roku 1702, opustit post premiéra. Toryové se ihned začali zabývat myšlenkou, že by Británie měla z války vystoupit a uzavřít s Francií separátní mír. Churchill sice ještě nějaký čas zůstal v čele britských vojsk na kontinentě, ale obstrukce kabinetu mu neumožnily v létě 1711 rozvinout ve Flandrech novou ofenzivu. 17. dubna 1711 navíc ve Vídni zemřel na neštovice císař Josef I., a tak nastalo riziko, že by Karel III. v případě vítězství držel nejen španělský trůn, ale jako Karel VI. současně i císařský, uherský a český trůn a vládl nebývale rozsáhlé říši. A pomáhat nastolit hegemonii Habsburků v Evropě toryové rozhodně nehodlali, proto 8. listopadu v Londýně podepsali předběžnou mírovou smlouvu s Francií. Vévoda z Marlborough upadl v prosinci 1711 u dvora královny Anny Stuartovny definitivně v nemilost a přišel i o zbývající funkce a vliv. Britské jednotky opustily kontinent a císařská i nizozemská vojska se v kampani roku 1712 musela obejít bez nich.

Po úmrtí bratra Josefa I. se navíc musel Karel vypravit do střední Evropy, aby se ujal vlády nad habsburským soustátím. 27. září 1711 vyplul z Barcelony a do Španělska se už nikdy nevrátil. Nechal tu sice manželku Alžbětu Kristýnu Brunšvicko-Wolfenbüttelskou, ale její šance na zvrat se rovnaly nule. Již jako císař Karel VI. ji po uzavření utrechtského míru v dubnu 1713 povolal do Vídně.

Brzy po jeho odjezdu ze Španělska se v neprospěch Habsburků obrátila i situace na západních bojištích. V bitvě u Denain 24. července 1712 dosáhl maršál Villars nad Nizozemci a Rakušany v čele s princem Savojským významného vítězství, a tím se naděje na porážku Francie definitivně rozplynula. I okolí Karla VI. ve Vídni došlo k závěru, že španělský trůn je ztracen a pokračovat v konfliktu nemá smysl.

Pak již nic nebránilo tomu, aby mírová jednání dospěla ke konečnému závěru. Utrechtský mírový kongres mezi Francií a spojeneckými stranami vyjma císaře dospěl k narovnání již v průběhu roku 1713. Fran-

[1] Podstatně podrobněji k okolnostem válek o dědictví španělské viz Ubieto, A. – Reglá, J. – Jover, J. – Seco, C.: *Dějiny Španělska*, Praha 1995, zejména str. 322–328.

couzsko-britská mírová smlouva byla podepsána 11. dubna. Znamenala, že si Filip V. udržel španělský trůn i španělské kolonie v zámoří, klíčový Gibraltar však zůstal Britům. Francie se na oplátku musela zavázat, že nepodpoří aspirace potomků Jakuba II. (Stuartovců) na britský trůn. Rastattský mír mezi Francií a císařem byl podepsán 6. března 1714 a nutno poznamenat, že Karlovi VI. přinesl mimořádné zisky. Habsburská monarchie získala nejen někdejší Španělské (nyní Rakouské) Nizozemí (zhruba dnešní Belgie), ale i Milánsko, Neapolsko a Sardinii. Karel VI. ani nemusel formálně uznat Filipa V. jako španělského krále, a mohl tak tento ve skutečnosti prázdný titul užívat i nadále. Francie musela říši vrátit i některá města a oblasti kolem Rýna. Války o dědictví španělské pro Habsburky nakonec skončily cennými zisky, byť ne tak velkými, v jaké původně doufali.

Vnitřní vývoj v českých zemích a v habsburské monarchii na počátku 18. století. Smrt Leopolda I. a Josef I. (1705–1711)

Po téměř půlstoletí (1657–1705) vládl ve všech zemích habsburské monarchie, a tedy i v českých zemích, Leopold I. Od léta roku 1658 náležela tomuto Habsburkovi také císařská koruna. 5. května 1705 Leopold I. ve Vídni ve věku nedožitých 65 let zemřel a 9. května byly jeho ostatky uloženy na tradičním místě posledního odpočinku rakouských Habsburků, v Kapucínské kryptě.

Leopold po sobě (až z třetího manželství s Eleonorou Magdalenou Falcko-Neuburskou) zanechal dva syny. Starší z nich, pokřtěný jako Joseph Ignaz Johann Eustach (* 1678), byl předurčen, aby se pod jménem Josef I. po otci ujal středoevropských trůnů. Již 9. prosince 1687 jej korunovali králem uherským a téhož roku se také Habsburkům podařilo prosadit na sněmu v Prešpurku dědičnost titulu uherského krále ve svém rodě. Poté již odpadla náročná procedura přijímání predestinovaných následníků za krále uherským sněmem a k definitivnímu zajištění uherského trůnu stačil jen formální korunovační akt. 24. ledna 1690 Josefa I. v Augšpurku zvolili římským králem a 26. ledna se tu konala jeho další královská korunovace. Trůny po otci tím měl Josef I. zajištěny, neboť český trůn drželi Habsburkové dědičně již od roku 1627. Zbýval jen formální korunovační akt, k němuž však nakonec nikdy nedošlo. Josef I. byl od dob Jindřicha Korutanského (1307–10) prvním českým králem, na jehož hlavě nikdy v rámci velkolepého ceremoniálu nespočinula svatováclavská koruna.

O anabázi mladšího Leopoldova syna Karla Františka Josefa (* 1685), při níž se na Iberském poloostrově pokoušel získat španělský trůn, jsme již psali v předchozí kapitole.

Léta vlády císaře a krále Josefa I. tvořila sice krátkou, ale nikoli nepodstatnou kapitolu českých dějin. Do určité míry představoval Josef jakýsi protipól svého otce. Leopold I. byl panovník neobyčejně konzervativní, jen nerad připouštěl jakékoli změny. Pokud se již za jeho éry náznaky změn objevovaly, pak šlo hlavně o hospodářství. Již za Leopolda se i v podunajském soustátí začala projevovat hospodářská teorie zdomácnělá zásluhou generálního kontrolora financí Jeana Baptista Colberta ve Francii za vlády Ludvíka XIV. Ve všech dalších oblastech se Leopold zdráhal nějaké zásadní změny připustit.

To Josef I. se novým podnětům ze Západu nebránil. V Anglii a v Nizozemí se již na přelomu 17. a 18. století projevovalo raně osvícenské myšlení. Do Francie sice osvícenství ve své čisté formě proniklo zásluhou Voltaira až v éře regentství po smrti Ludvíka XIV., ale i za jeho éry patřila Francie mezi státy, které nezbytným změnám přály. „Král Slunce" se stal ztělesněním státního absolutismu, který sice neměl osvícenské základy, ale v rámci nevyhnutelné modernizace státu připouštěl zásadní změny v jeho uspořádání. Starý a přežilý koncept stavovského státu Ludvík nahradil konceptem moderního státu, který v rámci absolutismu ve všech sférách zcela podřídil vůli panovníka. Za své vlády nechal zřídit takové instituce jako Francouzskou akademii věd či královskou policii, státní správu založil v jednotlivých regionech na moci nově zřízených královských intendantů. Generální stavy, které naposledy zasedaly roku 1614, od moci odstavil a až do roku 1789 se nesešly. I moc regionálních parlamentů se minimalizovala a omezila se na justiční záležitosti. Francie Ludvíka XIV. se díky systému panovnického absolutismu stala nejrozvinutějším a mocensky nejsilnějším státem kontinentu. A císař Josef si to plně uvědomoval a snažil se v tomto duchu ovlivnit země, kterým přímo vládl. Lze ho tak s nadsázkou označit za prvního racionalistického „osvícence" na českém trůně. Sice ještě nebyl klasickým osvícencem, neboť tento proud ve své čisté podobě do střední Evropy pronikl až o několik desetiletí později, přesto mnozí historikové dobu jeho vlády označují jako éru jakéhosi „prvního josefinismu", který v řadě ohledů předznamenával reformní záměry zejména Josefa II.

Josef I. ještě na sklonku vlády svého otce vytvořil vlastní dvůr, na němž se shromažďovali reformně smýšlející šlechtici a odborníci. Ústřední osobností se tu stal jeho někdejší vychovatel a nyní nejvyšší dvorní hof-

mistr Karel Theodor Oto kníže Salm. Mezi princovy další rádce a spolupracovníky již v oné době patřili také viceprezident dvorské komory Gundakar ze Starhembergu, slavný vojevůdce a od roku 1703 prezident dvorské rady válečné princ Evžen Savojský nebo český šlechtic a diplomat Jan Václav Vratislav z Mitrovic.

Dokud ještě žil starý císař, mohli konzervativci kolem Leopoldova nejvyššího dvorního hofmistra Ferdinanda Bonaventury hraběte Harracha, prezidenta dvorské komory Gottharda hraběte Salaburga (odvolán 1703) nebo prezidenta dvorské rady válečné (odvolán též 1703) Jindřicha Františka knížete Mansfelda-Fondiho vliv Josefových lidí brzdit. Ale již první změny na nejvyšších postech roku 1703 dávaly tušit, že vliv konzervativců klesá.

Karl Theodor Otto kníže Salm (rytina Martina Bernigerotha)

Nástup Josefa I. ukončil skrytý boj dvorských stran a reformní myšlenky se mohly v celém habsburském soustátí uplatnit. Hned po nástupu na trůn reorganizoval Josef I. jeden z nejvyšších orgánů monarchie – tajnou radu. Za Leopolda I. se počet členů tajné rady rozrostl na 150, až se stala zbytnělým a akce neschopným orgánem. Josef I. počet tajných radů snížil na 33 a jako užší grémium vytvořil tajnou konferenci. I tu roku 1709 rozdělil na užší a širší formu. V užší podobě (3–5 členů) tajná konference řídila hlavně zahraniční politiku a záležitosti panovnického domu, v širší podobě (8–9 členů) zasahovala hlavně do vnitropolitických a justičních záležitostí. Jejím prezidentem se stal hlavní Josefův oblíbenec kníže Salm.

Císař reorganizoval také rakouskou dvorskou kancelář: rozdělil ji na dva referáty, z nichž jeden měl řídit „politica" a druhý „juridica". V čele každého referátu stál nově samostatný kancléř, od roku 1705 do roku 1735 tak vedle sebe působili vždy dva dvorští kancléři. Prvním byl v letech 1705–15 Johann Friedrich I. svobodný pán (od 1713 hrabě) Seilern, druhým také 1705–15 Philipp Ludwig Wenzel hrabě Sinzendorff, který později zastával funkci prvního (1715–35), a pak dokonce jediného dvorního kancléře (1735–42). Institut dvou kancléřů zrušil roku 1735 Karel VI., který politickou a soudní agendu opět sloučil a jedinému dvorskému kancléři dal k ruce státního sekretáře, jehož úřad vznikl roku 1727.

Českých zemských úřadů, tedy ve Vídni sídlící české kanceláře dvorské, místodržitelského sboru sídlícího v Praze ani soustavy krajských hejtmanství, se zatím správní reformy nedotkly. Jako český král nám může být Josef I. sympatický především tím, že v reskriptu z 16. září 1709 přikázal, že českým stavům již nikdo nesmí připomínat nezdařené stavovské povstání z let 1618–20. Sejmul tak z Čechů ódium zrádců a dal najevo, že české země považuje za zcela plnohodnotnou součást monarchie.[2]

Do vnitřních záležitostí habsburské monarchie nakonec zasáhla i druhá velká severní válka (1700–21), která zuřila na severu Evropy mezi ruským carem Petrem I. Velikým a švédským králem Karlem XII. Spojencem Ruska byl totiž i saský kurfiřt a polský král August II. Silný. Tento panovník, který po zvolení polským králem konvertoval ke katolictví, byl ve válkách o dědictví španělské spojencem Habsburků. Švédský král se

[2] Blíže k životu a vládě císaře a krále Josefa I. viz Urfus, Valentin: *Císař Josef I. – nekorunovaný Habsburk na českém trůně*, Praha 2004.

nakonec rozhodl zlikvidovat nejprve ruského spojence Augusta II. Část polské šlechty si roku 1704 zvolila za krále Stanislava Leszczyńského a Karel XII. se rozhodl pro jeho podporu proti Augustovi II. Roku 1706 se Švédům podařil úspěšný vpád do Polska a přes Slezsko, které stále ještě tvořilo součást zemí Koruny české, se vojska Karla XII. dostala až na vlastní saské území. Altranstädtský mír ze 24. září 1706 saského kurfiřta přiměl vzdát se polského trůnu (tento stav trval do roku 1709).

Do českých a rakouských dějin se však pod názvem altranstädtský mír zapsal jiný dokument. V tomtéž městě nedaleko Lipska totiž 1. září 1707 uzavřel smlouvu císař Josef I. se švédským králem Karlem XII. Na základě tohoto altranstädtského míru se ve Slezsku obnovila náboženská svoboda pro stoupence augšpurského vyznání (luteránství) v rozsahu, v jakém ji ustanovoval vestfálský mír z roku 1648. Protestanti ve Slezsku tím získali zpět 129 kostelů a od roku 1709 si 6 nových směli zřídit. Se švédskými vojsky si tehdy ještě spojovali naděje i někteří čeští tajní nekatolíci z okolí Litomyšle. Petici švédskému králi o pomoc však zadržela již jejich vrchnost. I když tato událost neměla větší dosah, je důkazem, že se v Čechách přes veškerá rekatolizační opatření uplynulých desetiletí stále ještě vyskytovalo určité procento tajných nekatolíků. Výsledky altranstädtského míru z roku 1707 nakonec nezvrátila ani zdrcující porážka Švédů carovými vojsky v bitvě u Poltavy 8. července 1709. Slezsko totiž bylo nesmírně bohatá země, jež habsburské pokladně přinášela tučné příjmy, a luteráni tu patřili k hospodářským elitám. Proto Josef I. ani jeho nástupce nemohli riskovat nedodržení slibů.

Patrně vůbec nejvýznamnější událostí krátké vlády císaře Josefa I. z pohledu říšských i českých dějin je jím provedená readmise českého kurfiřtského hlasu. Latinský termín *readmissio* lze do češtiny nejpřesněji přeložit jako znovupřipojení, znovuzačlenění nebo opětovné uvedení. Čeští králové patřili mezi kurfiřty (volitele panovníků Svaté říše římské) již od středověku, Zlatá bula císaře Karla IV. z roku 1356 dokonce přiznávala českým králům mezi kurfiřty první místo. Roku 1663 ovšem v Řezně ustavili stálý říšský sněm. Ten se jako většina klasických stavovských zákonodárných sborů skládal z jednotlivých kurií. Nejvyšší z nich tvořila kurie kurfiřtů, druhou představovala kurie říšských knížat, v níž mohli zasedat představitelé všech říšských států a státečků, třetí kurie pak patřila zástupcům svobodných říšských měst. A tady nastala určitá asymetrie, neboť český král byl v oněch dobách zároveň římským císařem. Na říšský sněm tudíž přicházel jako suverén, panovník, se svými propozicemi, o jejichž přijetí vedl s říšskými stavy vyjednávání.

Tím byl ovšem krácen o své právo být významným členem sněmu, neboť kdyby chtěl zároveň zasedat v rámci kurfiřtské kurie na plénu sněmu, musel by se rozpůlit a vystupovat jednak jako panovník se sněmem vyjednávající, jednak jako kurfiřt na něm zasedající. Tím by se ovšem ocitl i ve střetu zájmů. Jedním z nynějších 8 kurfiřtů však český král i nadále byl a jako takový se účastnil i voleb říšských panovníků, při nichž samozřejmě Habsburkové hlasovali (ať již osobně anebo v rámci rodiny, prosazovali-li volbu nástupce v říši ještě za života stávajícího císaře) sami pro sebe. Ke králi českému, falckraběti rýnskému, vévodovi saskému, markraběti braniborskému (od roku 1701 pruskému králi), arcibiskupovi kolínskému, mohučskému a trevírskému přibyl ještě za třicetileté války vévoda bavorský, který roku 1623 v kolegiu nahradil kurfiřta falckého, jemuž ale roku 1648 hlas vrátili. Devátým členem tohoto kolegia se posléze stal kurfiřt hannoverský (od roku 1714 zároveň britský král).

Absence Habsburků na plénu sněmu jako českých králů a kurfiřtů byla o to palčivější, že u stálého říšského komorního soudu ve Wetzlaru svého zástupce měli. Josef I. se tedy nyní dožadoval, aby podobně jako na říšském soudu měl i v kurii kurfiřtů svého trvalého zástupce, jehož by sám jmenoval a který by jej na plénu sněmu zastupoval i za situace, kdy před sněm předstoupí jako panovník.

Proto Josef I. na jaře 1708 předložil prostřednictvím císařského komisaře říšskému sněmu oficiální žádost o readmisi českého hlasu do kurfiřtské kurie při zasedání sněmu. Už v létě 1708 se říšský sněm vyslovil pro. Nejochotnější byla kurie říšských měst, která se kladně vyjádřila již 28. června. Jakmile se ratifikační proces na sněmu završil, připojil Josef I. k readmisní předloze císařskou sankci, tedy panovnický souhlas, čímž se předloha stala říšským zákonem. Jedinou „vadu na krase" procesu tvořil fakt, že si Josef k readmisním licitacím jako český král předem nezajistil souhlas stavovských sněmů zemí Koruny české. Žádné výtky v tomto směru ovšem z českých zemí nezazněly, navíc čeští, moravští a slezští stavové bez námitek dodatečně schválili, že každoročně přispějí do říšské pokladny 12 000 zlatých rýnských (6 000 z Čech, 4 000 z Moravy a 2 000 ze Slezska) na vydržování přísedícího na říšském soudě ve Wetzlaru a k pokrytí podílu českého krále na říšských berních. A stalo se tak přesto, že se dle platného říšského zákonodárství pravomoc říšských sněmů ani říšského komorního soudu na české země nevztahovala.

Asi jediné krajně nepopulární opatření vlády Josefa I. v Čechách a na Moravě přineslo neustálé navyšování berní. Tento trend trval ale již od